

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Tożsamość jako wartość

Author: Barbara Czapik-Lityńska

Citation style: Czapik-Lityńska Barbara. (2017). Tożsamość jako wartość. W: K. Majdzik. J. Zarek (red.), "Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX-wiecznych dyskusji i polemik. T. 1, Konteksty filologiczne i kulturoznawcze" (S. 13-25). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Tożsamość jako wartość

To, czego „warto bronić” (o co warto bić się i z czym niełatwo się rozstać), nazywa się „wartością”. Powiedz mi, jakie wartości wyznajesz, a powiem ci, jaka jest twoja „tożsamość”.

Z. Bauman: *Europa – niedokończona przygoda*.
Kraków 2005, s. 188.

Przedmiotem artykułu i jego główną tezą jest tożsamość rozumiana jako wartość. Możemy ją ujmować obiektywistycznie, subiektywistycznie (a więc z subiektywną różnicą w tle), kulturowo (czyli w perspektywie historycznej), aksjologicznie¹. Bliska jest mi propozycja Hansa Joasa, który rozumie wartości jako „silnie nacechowane emocjonalnie wyobrażenia o tym, czego warto pragnąć”², co jest pożądane, czego należy bronić. Tak najczęściej patrzymy na tożsamość, zarówno indywidualną, jak i zbior-

¹ Wartość to – według definicji Krzysztofa Kosiora – „podstawowa kategoria aksjologiczna oznaczająca najczęściej: a) dobro albo jakość dobra (jako rzeczy wartościowej), jakość przez kogoś lub coś reprezentowaną albo cechę kogoś lub czegoś – ujęcie obiektywistyczne; b) jakość czemuś lub komuś przypisywaną przez podmiot (według własnego uznania) – ujęcie subiektywistyczne; c) jakość czemuś lub komuś przypisywana zgodnie z normami dominującymi w określonej kulturze czy subkulturze – ujęcie kulturowe; d) to, co znaczące, co określa poczynania i życie człowieka; e) to, co cenne, pożądane oraz godne zabiegów i spełnienia. W.[artość] może być traktowana jako pozytywna albo negatywna”. *Mała encyklopedia filozofii*. Red. S. JEDYNAK. Bydgoszcz 1996, s. 487.

² H. JOAS: *Kulturowe wartości Europy. Wprowadzenie*. W: *Kulturowe wartości Europy*. Red. H. JOAS, K. WIEGANDT. Przeł. M. BUCHOLC, M. KACZMARCZYK. Warszawa 2012, s. 14.

rową. Znamy też inne poglądy. Claudio Magris uważa, że „[w]szelka tożsamość jest nieznosna, ponieważ aby istnieć, musi nakreślić linię podziału i odepchnąć tego, kto znalazł się po drugiej stronie”³. W świecie wartości linii podziału to wszelkie granice wyznaczone przez człowieka i kulturę, co nie oznacza, że wszelkie kultury są nieznosne.

Klasyczne ujęcie problematyki tożsamości jako wartości prezentuje Jan Paweł II w książce *Pamięć i tożsamość*⁴. W jego ujęciu tożsamość jest wartością kulturową i wymaga pamięci aksjologicznej. Z perspektywy historyczno-kulturowej (ściślej – antropologiczno-socjologicznej) swój dyskurs o tożsamości prowadzi Zygmunt Bauman⁵. Najtrafniejsze definicje tożsamości pochodzą z prac socjologów podejmujących zagadnienia tożsamości społecznej i tożsamości kulturowej. Zdaniem Marka S. Szczepańskiego,

tożsamość kulturową, jedną z odmian tożsamości społecznej, należy pojmować jako względnie trwałą identyfikację pewnej grupy ludzi i pojedynczych jej członków z określonym układem kulturowym, na który składają się: zespół idei, przekonań, poglądów, z konkretnymi zwyczajami i obyczajami, z danym systemem aksjologicznym i normatywnym⁶.

Piotr Sztompka definiuje tożsamość kulturową jako „unikalny dla każdej jednostki zestaw czerpanych z różnych źródeł treści kulturowych, z którymi się identyfikuje, realizowany w życiu jednostki”⁷.

Według nowszych badań „tożsamość ma »w całej rozciągłości« charakter kulturowy i jest swoista dla konkretnego czasu i miejsca [...]. Tożsamości są konstruktami dyskursywnymi, których znaczenie zmienia się w zależności od czasu, miejsca i sposobu wykorzystania”⁸. Tożsamość jako konstrukt dyskursywny podlega zmianom, jednak niezmiennie towarzyszy jej sfera nazywana kiedyś etyką wartości i mo-

³ C. MAGRIS: *Mikrokosmosy*. Przeł. J. UGNIĘWSKA, A. OSMÓLSKA-MĘTRAK. Warszawa 2002, s. 38.

⁴ JAN PAWEŁ II: *Pamięć i tożsamość*. Kraków 2005. Zob. też *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów*. Red. M. BOBROWNICKA, L. SUCHANEK, F. ZIEJKA. Kraków 1997.

⁵ Zob.: Z. BAUMAN: *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*. Przeł. J. ŁASZCZ. Gdańsk 2007; IDEM: *Kultura jako praxis*. Przeł. J. KONIECZNY. Warszawa 2012; IDEM: *Kultura w płynnej nowoczesności*. Kraków 2011.

⁶ M.S. SZCZEPAŃSKI: *Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości – prolegomena*. W: *Dynamika śląskiej tożsamości*. Red. J. JANECZEK, M.S. SZCZEPAŃSKI. Katowice 2006, s. 21.

⁷ P. SZTOMPKA: *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków 2007, s. 256.

⁸ Ch. BARKER: *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*. Przeł. A. SADZA. Kraków 2005, s. 251.

ralności (klasyczny ideał *kalos kagathos*), dzisiaj – etyką dyskursu. Maria Flis, kierując się epistemą współczesności, stwierdza:

Tożsamość człowieka ponowoczesnego jest mozaiką w permanentnej konstrukcji, dekonstrukcji i rekonstrukcji. Co kryje się w takim razie pod hasłem tożsamości kulturowej w jej etycznym wymiarze? Myślę, że tożsamość kulturowa w etycznym wymiarze to po prostu powinność ufundowana na poznawaniu siebie samego i świata⁹.

Przemiany zachodzące w ostatnich dziesięcioleciach potwierdzają zarówno potrzebę tożsamości w różnych jej obliczach i formułach, jak i jej historyczne znaczenie dla człowieka (pozostającego w sieci identyfikacji jednostkowych, determinującej tożsamość indywidualną, podmiotową)¹⁰ i dla społeczeństwa (funkcjonującego w sieci identyfikacji zbiorowych, determinującej tożsamość wspólnotową: kulturową, narodową)¹¹. Tożsamość jest potrzebna, tak jak potrzebne są wartości i pamiętać o nich. Zdaniem Baumana:

„Posiadanie tożsamości” wydaje się jedną z najbardziej uniwersalnych ludzkich potrzeb (choć pozwolę sobie powtórzyć, uświadomienie sobie potrzeby posiadania tożsamości już uniwersalne zdecydowanie nie jest – to wynikający z okoliczności historycznych dowód jej kruchości). *Osobista* tożsamość nadaje sens „ja”. *Spółeczna* tożsamość potwierdza to znaczenie, a poza tym pozwala wyrażać się w kategorii „my”, w której niepewne i niespokojne „ja” może znaleźć bezpieczną przystań, a nawet pozbyć się wszelkich niepokojów¹².

⁹ M. FLIS: *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej*. W: *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej. Studia z antropologii społecznej*. Red. M. FLIS. Kraków 2004, s. 22. Cechą znaną doby ponowoczesności jest odchodzenie od zamkniętego modelu kultury, tożsamości, wartości ku modelowi otwartemu. „Kultury wzajemnie się od siebie uzależniły, nawzajem się przenikają, żadna nie jest »światem samym dla siebie«, wszystkie mają status hybrydyczny i heterogeniczny, niemonolityczny i jawnie zróżnicowany” – pisze Wojciech BURSZA: *Czytanie kultury. Pięć szkiców*. Łódź 1996, s. 68.

¹⁰ Zob.: P. RICOEUR: *Filozofia osoby*. Przeł. M. FRANKIEWICZ. Kraków 1992; *Tożsamość człowieka*. Red. A. GAŁDOWA. Kraków 2000.

¹¹ Dla prezentowanej refleksji ważne jest ujęcie psychologiczne, socjologiczne i aksjologiczne, odsyłające do wartości preferowanych przez podmiot i przez pamięć wspólnoty, generującej wręcz kanoniczne imaginariusz kulturowe i tożsamościowe. Zob. D. ORAĆ TOLIĆ: *Stereotypy kulturowe i nowoczesny naród*. Przeł. B. ZIELIŃSKI. W: *Widzieć Chorwację. Panorama literatury i kultury chorwackiej 1990–2005*. Red. K. PIENIĄŻEK-MARKOVIĆ, G. REM, B. ZIELIŃSKI. Poznań 2005. Wśród prac o tożsamości chorwackiej wyróżnia się tom zbiorowy *Hrvatski identitet*. Red. Z. LUKIĆ, B. SKOKO. Zagreb 2011.

¹² Z. BAUMAN: *Kultura jako praxis...*, s. 48, 49.

„Pojawienie się potrzeby uwarunkowane jest zaistnieniem w danym systemie stanu braku równowagi”¹³, czy to biologicznej bądź psychologicznej, czy społecznej. Kultura tworzy mechanizmy homeostazy, wspomagające samorozwój człowieka i rozwój społeczeństwa, między innymi w procesie tworzenia wartości, które z kolei podlegają transformacjom pozytywnym i negatywnym. Tym samym wpływom podlega tożsamość. Do negatywnych należą: patologie tożsamości¹⁴, jej fałszowanie (w tym negatywne stereotypy), zapominanie, utrata¹⁵, pożyczanie lub narzucanie, także wszelkie kryzysy¹⁶ i deformacje tożsamości. Pożądana jest tożsamość otwarta na dopełnienia, ale spójna, harmonijna, zdrowa¹⁷.

Literatura o tożsamości jest tak rozległa, że nie sposób uwzględnić wszystkich propozycji badawczych. Będą one przywoływane kontekstowo i w przypisach. W szczególności interesują mnie prace na temat tożsamości kulturowej i narodowej wśród Słowian. Badania takie podejmowały wszystkie polskie ośrodki slawistyczne. Warto przypomnieć niektóre kierunki zainteresowań tożsamością. Badania krakowskie skupiły się na nowszych zjawiskach kulturowych, takich jak polityka tożsamościowa¹⁸, warszawskie pokazują tożsamość kulturową w per-

¹³ J. SCHINDLER: *Kultura i wartości. Sprawozdanie z dyskusji*. W: *Kultura i wartości*. Red. S. PIETRASZKO. Wrocław 1991, s. 132.

¹⁴ M. BOBROWICKA: *Narkotyk mitu*. Kraków 1996; EADEM: *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich. Uwagi o genezie i transformacjach kategorii tożsamości*. Kraków 2006.

¹⁵ Zob. K. WROCŁAWSKI: *Utracona tożsamość Boki Kotorskiej*. W: *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich. (Jej znaki i symbole)*. T. 3. Red. J. GOSZCZYŃSKA. Warszawa 2005. Perspektywa historycznego wglądu w dziejowe konstrukcje tożsamości nakłania do preferowania pojęcia „tożsamość historyczna”, jak czyni to m.in. Burszta.

¹⁶ Zob.: *Kryzys tożsamości. Slavica*. Red. B. CZAPIK, E. TOKARZ. Katowice 1992; *Rozpad mitu i języka*. Red. B. CZAPIK. Katowice 1992; *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*. Przeł. S. AMSTERDAMSKI. Red. K. MICHAŁSKI. Kraków-Warszawa 1995.

¹⁷ Zob. M. GOLKA: *Imiona wielokulturowości*. Warszawa 2010, s. 359, 371–373.

¹⁸ Por. m.in.: *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*. Red. J. KORNHAUSER. Kraków 1999; M. CZERWIŃSKI: *Język, ideologia, naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów*. Kraków 2005; *Kultury słowiańskie między postkomunizmem a postmodernizmem*. Red. M. DĄBROWSKA-PARTYKA. Kraków 2009. Prace krakowskie w dużym stopniu uwzględniają wpływ historii i tradycji na współczesną tożsamość. Zob. J. KORNHAUSER: *Świadomość regionalna i mit odrębności (o stereotypach w literaturze serbskiej i chorwackiej)*. Kraków 2001; D. GIL: *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji współczesności*. Kraków 2005; B. OCZKOWA: *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*. Kraków 2006; R. MAJEREK: *Pamięć, mit, tożsamość. Słowackie procesy autoidentyfikacyjne w okresie odrodzenia narodowego*. Kraków 2011; M. DYRAS: *Reinkarnacje narodu. Chorwackie narracje tożsamościowe w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*. Kraków

spektywie historyczno-kulturowej¹⁹. W większości publikacji podejmuje się problematykę tożsamości jako wartości kształtowanych w procesie historyczno-literackim i kulturowym. Podobne jest podejście badaczy poznańskich²⁰.

Szczególną uwagę zwracano na rolę języka jako jednego z najważniejszych czynników kulturowej tożsamości Słowian. Tego rodzaju refleksję zainspirowały: w Krakowie Maria Bobrownicka²¹, w Warszawie – Joanna Rapacka, by przypomnieć nieżyjące już badaczki zorientowane na dziejowe, historyczne aspekty polityki tożsamościowej. Badania zainicjowane w Katowicach przez Bożenę Tokarz, rozwijane i pogłębiane przez Halinę Janaszek-Ivaničkovą, podejmowały głównie problematykę postmodernistycznych dyskursów tożsamościowych wpisanych w literaturę nowszą, pokazującą politykę tożsamościową w dobie transformacji rzeczywistości, wartości kulturowych, świadomości społecznej²². Oprócz polityki tożsamościowej badacze uwzględniali także politykę różnicy. Przede wszystkim zajmowano się jednak historycznie kształtowaną spójnością tożsamości, jej kulturową i narracyjną specyfiką²³, jej znaczeniem w dobie postmodernizmu.

W duchu filozofii ponowoczesnej wypowiada się Stanisław Gajda w artykule *Słowiańskie dyskursy tożsamościowe*:

„Narracyjna”, nieiesencjalistyczna koncepcja tożsamości zwraca uwagę, że tożsamość jest formowana według Innego i podkreśla wszechstronność różnicy. Uwzględnia w ten sposób heterogeniczność współczesnych społeczeństw i wielokulturowość świata oraz narastającą mobilność

2009; D. KANIECKA: *Opowiedzieć naród. Chorwackość według Augusta Šenoj*. Kraków 2014.

¹⁹ *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich*. T. 1–3. Red. J. GOSZCZYŃSKA. Warszawa 2003, 2004, 2005. W krąg problematyki tożsamościowej wpisują się prace literaturoznawcze Patrycjusza PAJĄKA: *Kategoria rozpadu w chorwackiej awangardzie*. Warszawa 2003 i Macieja FAŁSKIEGO: *Porządkowanie przestrzeni narodowej – przypadek chorwacki. Studium z historii wyobrażeń kulturowych*. Warszawa 2008.

²⁰ Zob. m.in.: *Tradycje pogranicza i przestrzeni tradycji. Od komunizmu do postmodernizmu i postkolonializmu*. Red. B. ZIELIŃSKI. Poznań 2008; *Progi, pasaże, granice*. Red. A. GAWARECKA, M. BAŁOWSKI. Poznań 2011; *Topografia tożsamości*. T. 1. Red. B. ZIELIŃSKI. Poznań 2012; t. 2 – red. A. FIRLEJ, W. JÓŹWIĄK. Poznań 2012, i inne.

²¹ Zob. m.in.: *Język a tożsamość narodowa*. *Slavica*. Red. M. BOBROWNICKA. Kraków 2000.

²² Por. *Ponowoczesność a tożsamość*. Red. B. TOKARZ. Katowice 1997; H. JANASZEK-IVANIČKOVÁ: *Nowa twarz postmodernizmu*. Katowice 2002; *Literatury słowiańskie po roku 1989*. T. 1: *Transformacja*. Red. H. JANASZEK-IVANIČKOVÁ. Warszawa 2005.

²³ Zob. m.in. książki M. FAŁSKIEGO i P. PAJĄKA, oraz M. ŚLĄWSKIEJ: *Proza autobiograficzna pokolenia jugonostalgików*. Wrocław 2013 (rozdział 4.: *Tożsamość narracyjna*).

terytorialną, społeczną i kulturową ludzi. Odrzuca idee kulturowego uniwersalizmu i dominacji jednych kultur nad drugimi, a także traktowanie odrębności jako nadwartości pozytywnej. Różnica może być motorem wykluczania i agresji, ale także akceptacji, tolerancji czy krytycznej afirmacji. Dużo zależy od przyjętych i realizowanych projektów polityki tożsamościowej²⁴.

W przytoczonym fragmencie pobrzmiewają echa nowszych koncepcji tożsamości, w których rozumiana jest ona jako wartość łączona z koniecznością dialogu²⁵, z uzgadnianiem konceptu rozumu transwersalnego²⁶ i aktywności podmiotów kultury wybierających wartości według miary etycznej. Tożsamość kulturowa jawi się jako przestrzeń zróżnicowana i jako przestrzeń różnicy. Zdaniem Gadamera, różnica świadczy o bogactwie, a refleksyjny umysł potrafi ją odpowiednio wyzyskać. Przykładem jest dla filozofa Europa²⁷ – z wielością pięknych różnic. Podobną interpretację kwestii tożsamościowych – w odniesieniu do realiów byłej Jugosławii – odnajdujemy u Aleša Debeljaka, prezentującego w esejach własne przemyślenia na temat tożsamości, różnicy, międzykulturowości, na temat odczuwania tożsamości podmiotowej jako wartości²⁸.

Różnica jest podstawą wielokulturowości, ale też wszelkiej inności, odmienności mogącej sprawiać problemy²⁹. Jest konstytutywnym

²⁴ S. GAJDA: *Słowiańskie dyskursy tożsamościowe*. W: *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*. Red. S. GAJDA. Opole 2008, s. 10.

²⁵ Por. Ch. TAYLOR: *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*. Przeł. M. GRUSZCZYŃSKI. Warszawa 2001. Zob. też: *Filozofia tożsamości*. Red. J. KOJKOŁ. Gdańsk 2007.

²⁶ W. WELSCH: *Nasza postmodernistyczna postmoderna*. Przeł. A. ZEIDLER-JANISZEWSKA, R. KUBICKI. Warszawa 1998.

²⁷ Zob. H.G. GADAMER: *Dziedzictwo Europy*. Przeł. A. PRZYŁĘBSKI. Warszawa 1992.

²⁸ A. DEBELJAK: *Zmierzch idoli*. Przeł. J. POMORSKA. „Literatura na Świecie” 1994, nr 11. IDEM: *Moje Bałkany: erozja pamięci i wypływające z niej zagrożenia*. Przeł. J. JÓŹWIAK. „Krasnogruda” 2003, 202, nr 16. Zob. też Z. DARASZ: *Być Słoweńcem. Eseistyczne reinterpretacje problemu*. W: *Literatury słowiańskie po roku 1989*. T. 3: *Podmiotowość*. Red. B. CZAPIK-LITYŃSKA. Warszawa 2005.

²⁹ O osławianiu różnicy w procesach kształtowania tożsamości na przykładzie refleksji pisarzy byłej Jugosławii zob. B. CZAPIK-LITYŃSKA: *O wielokulturowości i międzykulturowości na podstawie esejów Jančara, Debeljaka, Drakulić, Ugrešić i Čolovicia*. W: *Spotkania międzykulturowe*. T. 1: *Literaturoznawstwo. Kultura*. Red. K. JARZĄBEK, A. RUTTAR, S. SOJDA. Katowice 2013. Zob. też M. BOBAKO: *Demokracja wobec różnicy. Multikulturalizm i feminizm w perspektywie polityki uznania*. Poznań 2010 oraz I. ČOLOVIĆ: *Bałkany – terror kultury. Wybór esejów*. Przeł. M. PETRYŃSKA. Wołowiec 2007.

elementem tożsamości³⁰, która współcześnie nie jest „pojmowana jako pozbawiona różnic tautologia $A = A$, lecz ma zawierać w sobie odróżnienie, różnicę jako niezbędny, ale konstytutywny element. [...] Tożsamość okazuje się całością, która artykułuje występujące w niej różnice”³¹. O polityce różnicy i o tożsamości z perspektywy postmodernizmu piszą m.in. Zygmunt Bauman czy Anthony Giddens³². Piszą inaczej niż Jan Paweł II w *Pamięci i tożsamości* – już nie z perspektywy historycznie warunkowanej tradycji i trwałych wartości kulturowych, lecz z perspektywy postmodernistycznej płynnej rzeczywistości³³, w której tożsamość staje się coraz bardziej mozaikowa, krucha, inna, ale przecież nie mniej ważna.

Interpretując meandry rozwoju tożsamości współczesnych³⁴, można je w rozmaity sposób wartościować. Znamy zarówno filozofów, jak i pisarzy negujących słowniki tożsamości, ale chyba nie ich potrzebę. Nawet gdy tożsamość nie należy do wartości elementarnych, nawet gdy jest problematyzowana negatywnie, pojawia się reakcja, którą można wiązać z pustką, brakiem, niezrealizowaną potrzebą. Pokazałam to w innym artykule³⁵, biorąc pod uwagę kategorię pamięci nostalgicznej przeradzającej się właśnie w tęsknotę za tożsamością. Na przykładzie twórczości pisarzy chorwackich Dubravki Ugrešić i Pavla Pavličicia próbowałam określić różnicę w ich pojmowaniu tożsamości. Dla Pavličicia tożsamość jest wartością elementarną. Należy jej się troska i pamięć. Dla Ugrešić – problematyczną, co jest spowodowane sytuacją pisarki, wyborem emigracji. W jednym z esejów pisze: „W ostatnich latach ilekroć słyszę słowo tożsamość, natychmiast reaguję alergicznie. A słowo to słyszę wszędzie i stale”³⁶. Taka reakcja jest sprzeciwem wobec braku tolerancji dla polityki nieakceptującej identyfikacji wielotożsamościowych

³⁰ „Tożsamość zasadza się nie na jedności, lecz na różnicy” – zauważa Barbara SKARGA: *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*. Kraków 1997, s. 159.

³¹ J. GEORG-LAUER: *Tożsamość/identyczność*. W: H. DELF, J. GEORG-LAUER, Chr. HACKENESCH, M. LEMCKE: *Leksykon filozoficzny dla młodzieży*. Przeł. K. KRZEMIENIOWA, Z. KUDEROWICZ. Warszawa 1996, s. 313, 314.

³² A. GIDDENS: *Nowoczesność i tożsamość*. Przeł. A. SZULŻYCKA. Warszawa 2001. Zob. też Z. BOKSZAŃSKI: *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa 2006. Por. ibidem, rozdział 9.2: *Jednostka a globalność. Socjologia tożsamości w późnej nowoczesności w ujęciu Giddensa*.

³³ Zob. Z. BAUMAN: *Płynna nowoczesność*. Przeł. T. KUNZ. Kraków 2006.

³⁴ V. BITI: *Tvorba identiteta*. Zagreb 2005.

³⁵ B. CZAPIK-LITYŃSKA: *Topografia nostalgii jako topografia tożsamości*. „Porównania” 2013, nr 12, cz. 2.

³⁶ D. UGREŠIĆ: *Tożsamość*. W: EADEM: *Nikogo nie ma w domu*. Przeł. D.J. ĆIRLIĆ. Kraków 2008, s. 81.

(wieloskładnikowych, z wpisaną weń różnicą), specyficznych m.in. dla wielokulturowości. Walka o tożsamość narodową i państwową przypomina pisarce o eskalacji konfliktów prowadzących do wojny.

Tożsamość jest w emigracyjnej twórczości Ugrešić tematem stałym, eksplikującym głównie syndrom kryzysu tożsamości. Dla podjętego wątku znamienne są niemal wszystkie jej eseje oraz zbiór esejów Karla-Markusa Gaussa³⁷. Książki, które powstały jako krytyczne komentarze do realiów różnych rzeczywistości: jugosłowiańskiej (*Kultura kłamstwa Ugrešić*), amerykańskiej (*Amerykański fikcjonarz Ugrešić*), europejskiej (*Europejski alfabet Gaussa*), pokazują różnice w identyfikacjach, które konkretyzują się jako wyobrażenia oscylujące między realnością a fikcyjnością, między różnymi doświadczeniami poznawczymi i wartościującymi poczucie tożsamości. Autorzy uchwycili meandry świadomości zamykającej się w stereotypach, fikcjach czy hipostazach. Oboje niechętni pojęciu tożsamości (Gauss pisze: „Słowo, którym propagandiści podziałów, socjologowie wykluczenia krzewią w Europie kult różnicy, brzmi tożsamość”³⁸) pokazali w gruncie rzeczy potrzebę tożsamości i konieczność refleksyjnego kształtowania relacji podmiotu z kulturą, które bez krytycznej samoświadomości i bez edukacji etycznej prowadzą do wykrzywionych wizerunków, do postrzegania rzeczywistości w krzywym zwierciadle.

Tożsamość jest kategorią skomplikowaną. Do jej opisywania, badania, wartościowania uruchamiamy różne gałęzie wiedzy: filozofię, psychologię, socjologię (zwłaszcza socjologię kulturową)³⁹, historię, geopolitykę (geografię i politykę), etnologię, antropologię, a także nasze filologie prowadzące badania językoznawcze, literaturoznawcze i kulturoznawcze. Można powiedzieć, że zainteresowania tożsamością istniały zawsze, ale współczesność je zintensyfikowała, dostrzegając w tożsamości zagadnienie ważne w dobie zmian⁴⁰ i kryzysów, w dobie głębokich transformacji rzeczywistości⁴¹ oraz nasilających się dążeń do niezależności jednostek i społeczności.

W literaturze, w esejach oraz w narracjach beletrystycznych filolog literaturoznawca znajduje ciekawe reprezentacje problemów tożsamości-

³⁷ K.-M. GAUSS: *Europejski alfabet*. Przeł. A. ROSENAU. Warszawa 2008.

³⁸ Ibidem, s. 73.

³⁹ Zob. L. KORPOROWICZ: *Socjologia kulturowa. Kontynuacje i poszukiwania*. Kraków 2011.

⁴⁰ Zob. *Tożsamość w czasach zmiany*. Red. K. MICHAŁSKI. Kraków 1996.

⁴¹ Por. *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*. T. 1–4. Warszawa 2005. W kolejnych tomach podjęto zagadnienia tożsamości w perspektywie transformacji, podmiotowości, feminizmu i mniejszości.

ciowych i czyni je często przedmiotem różnie pojmowanych interpretacji. Jonathan Culler sądzi, że

Teoretyczne interpretacje problemu tożsamości mogą sprawiać wrażenie zbyt uproszczonych w zestawieniu z jego subtelnym ujęciem w powieściach, które potrafią chytrze obejść problem twierdzeń ogólnych, przedstawiając przypadki jednostkowe, a jednocześnie licząc na ukrytą siłę generalizacji: być może wszyscy jesteśmy Edypami, Hamletami, paniami Bovary lub Janie Starks⁴².

W powieściach nie znajdziemy wprowadzenia definicji tożsamości, ale stanowią one bogaty materiał do interpretacji ludzkich zachowań i doświadczeń tożsamościowych.

Literaturoznawstwo odnotowuje wzmożone zainteresowanie kategorią tożsamości na fali zwrotów metodologicznych⁴³, jakie dokonały się w ostatnich dziesięcioleciach. Tożsamość jako kategoria antropologiczna pojawiła się w badaniach stosunkowo niedawno wraz z intensyfikacją zainteresowania człowiekiem, podmiotem i podmiotowością. Zainteresowanie problematyką tożsamościową wzmagają również wszelkie kryzysy⁴⁴. Polskie ośrodki slawistyczne zajmowały się tożsamością (przede wszystkim tożsamością Słowian: historyczną, kulturową, społeczną) we wszystkich wymienionych perspektywach. Badaniom tym towarzyszyło przekonanie, iż tożsamość jest ważna, że jest wartością.

Kryzys tożsamościowy należy do najbardziej złożonych zjawisk, wynikających m.in. z trudności w opanowaniu różnic. Najczęściej obserwowany bywa na przecięciu historii, polityki, kultury. Dzisiaj już wiemy, że kryzys tożsamościowy może dotyczyć nie tylko tej widocznej sfery rzeczywistości, lecz może się także rozgrywać w naszej świadomości i podświadomości, może być wynikiem niezaspokojenia elementarnych potrzeb biologicznych i emocjonalnych czy zmagania się z wyborem roli tożsamościowej. Przykładem takiego typu kryzysu może być trudna do leczenia anoreksja. Od pewnego czasu przeważa opinia, że anoreksja nie jest specyficzną chorobą, ale „ogromnie złożoną reakcją na zagubienie

⁴² J. CULLER: *Teoria literatury*. Przeł. M. BASSAJ. Warszawa 1998, s. 129.

⁴³ O slawistycznym zwrocie metodologicznym zob. M. DĄBROWSKA-PARTYKA: *Zwrot kulturowy w polskim literaturoznawstwie slawistycznym*. „Pamiętnik Słowiański” 2013, 63, s. 41–57.

⁴⁴ Por. *O kryzysie*. Red. K. MICHAŁSKI. Warszawa 1990; *Kryzys tożsamości...; Rozpad mitu i języka...*

tożsamości⁴⁵ czy też reakcją na niemożność ukształtowania tożsamości, skonstruowania tożsamości jako całości. Tożsamość jawi się zatem jako elementarna potrzeba człowieka⁴⁶, z której kształtowaniem przychodzi mu się mierzyć przez całe życie. Według Junga psychoanalityczne koncepcje tożsamości (w tym także archetypowe zdolności wchodzenia w stan tożsamości pierwotnej) łączą się z teorią przeciwieństw. Tożsamość podbudowuje przeciwieństwa. Junga interesowały procesy i związki zachodzące między psychiką i materią⁴⁷, których ślady i symptomy dostrzegamy przede wszystkim w poezji i jej świecie wyobraźniowym (*mundus imaginalis*). Proza dostarcza nam reprezentacji świata widzianego i świata wyimaginowanego, zazwyczaj z wyraźnie zakreślonym porządkiem poznawczym, skłaniającym do oceny czy wartościowania.

Michaił Bachtin, który trochę wbrew psychoanalizie freudowskiej dążył do zmniejszenia opozycji kultury i życia, sytuował kulturę na granicach obszarów estetycznych, etycznych i poznawczych. Proces kształtowania tożsamości miał się odbywać na pograniczu estetyki, etyki i poznania, przy czym – według Edwarda Kasperskiego – „w estetyce dostrzegł miejsce i czynnik syntezy”⁴⁸. Pierwszoplanową rolę w antropologii Bachtina odgrywał „aktywny podmiot kultury” i jego potencjał kulturotwórczy wynikający z jego „atrybutów (świadomości, woli, emocji, cielesności, mowy, poznania, moralności)”⁴⁹. Równie ważna była „etyka, pojmowana nie jako abstrakcyjny kodeks norm, lecz jako zespół swobodnych zachowań wartościujących i realizujących wartości”⁵⁰. Polski filozof Henryk Elzenberg również na plan pierwszy wysuwał „estetyzm estetyczny oraz wartości jako podstawę kultury”⁵¹. Nie odrzucam przekonania, że ta właśnie podstawa kultury (wyznaczana przez estetyzm estetyczny oraz wartości) decyduje o konstrukcjach tożsamości

⁴⁵ Cyt.: A. GIDDENS: *Nowoczesność i tożsamość*. Przeł. A. SZULŻYCKA. Warszawa 2006. Giddens powołuje się na prace: Marcii MILLMAN: *Such a Pretty Face*. New York 1981 oraz Kim HERMIN: *The Obsession. Reflection on the Tyranny of Slenderness*. New York 1981. Autor omawia też prace innych badaczek zajmujących się anoreksją jako formą transformacji własnego ciała, świadomości, tożsamości.

⁴⁶ Por. *Tożsamość człowieka*. Red. A. GAŁDOWA. Kraków 2000.

⁴⁷ Zob. hasło *tożsamość* w: A. SAMUELS, B. SHORTER, F. PLAUT: *Krytyczny słownik analizy jungowskiej*. Przeł. W. BOBECKI, L. ZIELIŃSKA. Wrocław 1999, s. 206–207.

⁴⁸ E. KASPERSKI: *Antropologia literatury. Podstawy teoretyczne. Projekt Michaiła Bachtina*. W: *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*. Red. E. KOSOWSKA, A. GOMÓŁA, E. JAWORSKI. Katowice 2007, s. 65.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, s. 67.

⁵¹ Por. K. ŁUKASZEWICZ: *Kultura jako wartość i system wartości w ujęciu Henryka Elzenberga*. W: *Kultura i wartości*. Red. S. PIETRASZKO. Wrocław 1991, s. 86.

kulturowej, która poza estetyką i etyką będzie zawsze całością ułomną, a w niesprzyjających okolicznościach nawet groźną. Dlatego w kształtowaniu tożsamości tak ważną rolę odgrywa pamięć aksjologiczna i estetyczna percepcja, ułatwiające rozumienie dobra i piękna – wartości kanonicznych. Tożsamość kulturowa (wspierana pamięcią kulturową i pamięcią aksjologiczną) wydaje się tożsamością najważniejszą, najsilniej wpływającą na człowieka i na rzeczywistość. Wpływającą także na tożsamość zbiorową, społeczną, narodową, na preferowane wartości, na rozumienie Innego.

Rodzajem tożsamości zbiorowej, kształtowanej dziejowo, jest tożsamość kulturowa. W opublikowanej w 1966 roku książce *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, klasycznej już pracy socjologicznej, jej autorzy Peter Berger i Thomas Luckmann wyrazili pogląd, że „o »tożsamości zbiorowej« nie należy mówić ze względu na niebezpieczeństwo fałszywego (i reifikującego) hipostazowania”⁵². Wydaje się, że każda projekcja tożsamości, każda jej konstrukcja to swoiste hipostazy wbudowane w wizję historycznej rzeczywistości i jej symboliczne uniwersum. Po lekturze prac późniejszych, by wymienić choćby Zbigniewa Bokszańskiego *Tożsamości zbiorowe*⁵³, trudno wszak wyobrazić sobie rezygnację z posługiwania się pojęciem tożsamości zbiorowej. W odniesieniu do przytaczanego materiału warto powołać się na definicję Antoniny Kłoskowskiej, która wyjaśnia:

Pojęcie tożsamości zbiorowej odnosi się do całych narodów lub innych społeczności ujmowanych w sposób kolektywny, czyli rozumianych nie jako zbiór powiązanych interakcją jednostek, ale organiczna całość, społeczne ciało. Takie traktowanie zbiorowości społecznej w literalny sposób było właściwe organicystom XIX w. i zostało zarzucone w nowszych socjologicznych teoriach jako naiwne⁵⁴.

Przetrwało natomiast w kulturach zamkniętych, dla których refleksja jednostkowego podmiotu – dekonstruuje stereotypy i skostniałe wyobrażenia – bywa odbierana jako zagrożenie wartości narodowej wspólnoty. W tym miejscu, posiłkując się stosownie wybranym materiałem źródłowym, można rozpocząć analizę modeli tożsamości zbiorowych, jakie rozpoznajemy w realiach południowosłowiańskich.

⁵² P.L. BERGER, T. LUCKMANN: *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Przeł. J. NIŻNIK. Warszawa 2010, s. 251.

⁵³ Z. BOKSZAŃSKI: *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa 2006.

⁵⁴ A. KŁOSKOWSKA: *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa 1996, s. 97.

Dopiero w kontekście takiej analizy tożsamość rozumiana jako wartość uzyskałaby konkretny, realistyczny wymiar. W znacznym stopniu zaprezentowany on został w tomie zbiorowym *Hrvatski identitet* oraz w książce *Chorwackie narracje tożsamościowe* Magdaleny Dyras. Autorzy tekstów pokazali, że tożsamość kulturowa jest istotną wartością, o którą należy walczyć, ale jej projekcje podlegają transformacjom, bo łączą tożsamość z kulturą, z pamięcią zbiorową, historią i egzystencją⁵⁵ oraz nieprzewidywalną często aktywnością podmiotów tejże historii⁵⁶. Człowiek, realia rzeczywistości i polityka modyfikują znaki i znaczenia, zmieniając niekiedy wartości niegdyś pozytywne w negatywne⁵⁷.

Z przywołanych w artykule stanowisk badawczych, z przytoczonych opinii i wypowiedzi wynika, że myślenie o tożsamości winno być dzisiaj myśleniem poznawczym i aksjologicznym. Empiryczne badania nad tożsamością, nad jej różnymi obrazami i określeniami dowartościowują znaczenie zbiorowości i jej pamięci, jak również znaczenie jednostki. Po doświadczeniach historii, w szczególności XX wieku, widać wyraźniej, że tożsamość jest wartością zasługującą na obronę. Pod warunkiem jednak, że jest osadzona epistemologicznie, estetycznie i etycznie. Postmodernizm wskazał główny czynnik nowej wrażliwości i koniecznej refleksji. Jest nim podmiot otwarty na wiedzę, pamięć i wartości. Podmiot dysponujący umiejętnościami dialogicznej komunikacji, otwartej na Inne, a więc podmiot niemożliwy w kulturze zamkniętej.

⁵⁵ Por. E. DOMAŃSKA: *Historia egzystencjalna*. Warszawa 2012.

⁵⁶ Zob.: J. NOWAK: *Společné reguly paměťování, antropologia paměti zbiorowej*. Kraków 2011; J. KOS: *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1996; S. PISKOR: *O tożsamości polskiej*. Kraków 1968.

⁵⁷ W artykule nie podjęto problemów tożsamości metodologicznej w humanistyce współczesnej. Każda dyscyplina wiedzy dąży do wypracowania własnego stanowiska i własnych strategii badawczych, które mimo różnic wpisują się w ponowoczesny pluralizm metodologiczny, respektujący ideę rozumu transwersalnego godzącego przeciwieństwa i unikającego argumentów wykluczających inne wspólnoty interpretacyjne. Zob. m.in.: *Granice dyscyplinarne w humanistyce*. Red. J. KOWALEWSKI, W. PIASEK, M. ŚLIWA. Olsztyn 2006.

Barbara Czapik-Lityńska

Identity as a value

Summary

The article "Identity as a value" discusses the trends of contemporary reflection on identity. It presents some problems of individual and collective identity (cultural, social, national ones). It considers the need for identity in the view of the dynamic development of history and culture, identity problems, and the positive and negative influences the concept of identity may be subjected to. The author of the article draws attention to the peculiar nature of the discourses Slavic identity. They combine the identity problems of language and culture, collective memory and ethical entity. Nowadays the dominant tendency is to understand identity as a cultural value. It requires axiological memory and responsible co-creation of an open model of culture.

Keywords: identity (individual, collective), value, history, culture, memory, language, territory, difference, intercultural communication